

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

ПОВРЕМЕНИ СПИС ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

Уређивачки одбор:

др *Алексић Радомир*, др *Грицаић Ирена*, др *Коларич Рудолф*, др *Конески Блаже*,
др *Павловић Миливој*, др *Стевановић Михаило*, др *Храсиће Мајке*

Главни уредник
М. СТЕВАНОВИЋ

XXV књ.

БЕОГРАД
1961—1962

ПРИРОДА АФРИКАТА СРПСКОХРВАТСКОГ ЈЕЗИКА

Фонетика српскохрватског књижевног језика зна за пет африката¹. То су: *ћ* – *ђ*, *ч* – *џ* и *џ*. За разлику од пољског језика у коме има шест африката², у српскохрватском књижевном језику африката *з* (= *дз*) као звучни парњак безвучног *џ*, не постоји као самостална фонема, иако и тај глас срећамо као звучну варијанту африкате *џ* у примјерима типа: *оџац би*, *ловац га*, што у изговору нормалног темпа даје: *оџац би*, *ловац га*³. У неким говорима штокавског дијалекта, призренско-тимочким и косовско-ресавским, африката *з* се јавља и у овим случајевима: сугласничка група *бз* изговара се као *бз*: *обзова* = *обзова*, гласовна група *нз* као *нз*: *џензија* = *џензија*; *зв* као *зв*: *звезда* = *звезда*, *звоно* = *звоно*, а тај глас срећамо и у ријечима: *зид*, *зидање*, *зидња*⁴.

¹ У фонетици није устаљен један назив за гласове ове врсте. С обзиром на то што се они по својој артикулацији разликују од свих других гласова, њих називају: оклузивни-констриктиви, оклузивни-фрикативи, преградно-тјесначни, полу-преградни; а у употреби су и називи: ми-оклузивни, ми-констриктиви, сложени, сливени гласови и на крају африкате. Чини нам се да би најсрећније рјешење било када би се усвојио назив африкате. Тај назив се још од раније употребљава у стручној литератури, а и данас га често срећамо у радовима многих фонетичара (о овоме в. В. Нала: Une contribution à l' éclaircissement de la nature phonétique des affriquées, Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft, Akademie-Verlag GmbH. Berlin, januar /april 1952, стр. 77—93).

² Т. Benni: Fonetyka opisowa języka polskiego, Wrocław 1959, 24. За чудо Матусевич за наше гласове *ћ* и *ђ* каже да им се артикулација колеба између простих гласова и африката (М. И. Матусевич: Введение в общую фонетику. Москва 1959, стр. 54). Овакво третирање наведених гласова нашег језика нема свог оправдања; в. ниже.

³ Т. Maretić: Gramatika i stilistika... Загреб 1931. стр. 29, в. и Б. Милетић: Les articulations serbocroates, стр. 79, испод текста.

⁴ А. Белић: Дијалекти источне и јужне Србије, Београд 1905, стр. 200—206, в. и Основи историје српскохрватског језика, I, Фонетика, Београд 1960, стр. 145. За Александровачку жупу и Левач сâм сам то констатовао на терену. О овоме в. и П. Ивић: Два главна правца развоја консонантизма српскохрватског језика, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. II, 1957, стр. 162.

Има и других говора штокавског дијалекта који знају за овај глас, али је и тамо његова појава ограничена на мањи број лексема, углавном страног поријекла. Тако у Дубровнику поред *сиенза*, *мизерија* према италијанском *spesa*, *miseria*⁵, овај глас имамо и у примјерима *зора*, *језеро*⁶. Потврда за африкату *з* наводи и Вук из Црне Горе: *зиџа*, *зора*, *зуб*⁷, а налазе је и испитивачи црногорских говора. Професор М. Стевановић *з* налази у источноцрногорском говору не само у ријечи *зглоб*, а у том примјеру глас *з* је општа појава, него и у другим ријечима у којима „појединци свако *з* артикулишу тако да ово у њихову изговору постаје звучна африката *з*: *биџа*, *биџак*, *брџина*, *зора*, *зеџ*, *зуб*, *џрозор*, *џозван*“⁸; налази га и Б. Милетић у Црмници у „извесном броју романских позајмица“⁹, а и други. Како видимо, појава африкате *з* у свим овим говорима везана је или за одређене фонетске позиције, или за ријечи страног поријекла. Све то, опет, говори да је овај глас на српскохрватском језичком подручју најчешће секундарног поријекла¹⁰, и да се не јавља као постојани семантичко-диференцијални знак¹¹; то значи да празнина у четворокуту африката српскохрватског књижевног језика и даље остаје непопуњена:

ћ — ђ

ч — џ

џ — ∅

Истина, по мишљењу неких фонетичара и наше *з* у примјерима као: *оџаз би*, требало би уврстити међу засебне фонеме, а не

⁵ М. Rešetar: Der Štokavische Dialekt, стр. 131.

⁶ Р. Budmani: Dubrovački dijalekat... Rad, knj. 65. стр. 158, М. Решетар, ор. cit. 130. Мада африкату *џ* најчешће срећамо у ријечима страног поријекла (*џак*, *оџак*, *хаџ*; *доџ*, *бриџ*), има случајева у којима се овај глас јавља као резултат једначена сугласника по звучности и у ријечима домаћег поријекла (*сеједоџба*, *наруџба*, *оџаџбинџ*, *сриџа*) и, за разлику од африкате *з*, овај глас постоји у нашем језику као засебна фонема (в. П. Ивић, ор. cit.).

⁷ Скупљени граматички и полемички списи, III, 12.

⁸ М. Стевановић: Источноцрногорски дијалекат, Ј. Ф. XIII, 49.

⁹ Б. Милетић: Црмнички говор СДЗБ IX, 368.

¹⁰ За дијалекте источне и јужне Србије проф. Белић каже да африката *з* у њима „претставља продужење старих односа“ Фонетика, стр. 145, али и тамо има случајева гдје се овај глас јавио аналошким путем (Дијалекти источне и јужне Србије, 205). П. Ивић, напротив, каже да африката *з* „ни у једном модерном српскохрватском говору не претставља директан наставак прасловенског *з*“ ор. cit.

¹¹ О дефиницији фонеме в. G. Straka: Sur la définition du Phonème, Bulletin de la Faculté des Lettres de Strasbourg, Clermont-Ferrand, decembre 1941, 65—78.

међу позиционе варијанте. Такво схватање фонеме као семантичко-диференцијалног знака, међутим, није прихваћено, од многих фонетичара¹².

I

По својој физиолошкој природи африкате се разликују од свих других сугласника — како од експлозивних тако и од фрикативних — и због тога њихова артикулација још од раније привлачи пажњу фонетичара. Одмах се може констатовати да су мишљења о њихову начину творбе подијељена. Једни у њима виде гласове са сложеном артикулацијом, други сматрају да су то сливени гласови, а има фона-тичара за које африкате ни са фонетског гледишта нису ни сложени ни сливени гласови него су и то прости гласови само са нешто покретљивијом артикулацијом. Са лингвистичког и акустичког гледишта већина фонетичара сматра да су то јединствени гласови и као такви самосталне фонеме¹³.

Нас овдје првенствено интересује каква је природа ових гласова у српскохрватском језику, а да бисмо могли доћи до одређеног закључка, ми ћемо се служити материјалом добијеним употребом различитих апарата које употребљава модерна експериментална фонетика. Али, прије него приступимо разматрању тога материјала, информативности ради, укратко ћемо се упознати са мишљењем других о овим гласовима.

Професор Универзитета у Прагу Б. Хала у већ наведеном раду (в. прим. 1) врло документовано је говорио о овим гласовима, посебно је указао на природу африката *ʒ* и *č* у чешком језику. Ми ћемо овдје поновити нешто од онога што налазимо у раду проф. Хале.

Као што је већ речено, фонетичари и граматичари различито говоре о артикулацији ових гласова, иако се сви слажу да се они творе на истом мјесту, чак и истом фонационом струјом. Сва та

¹² В. код Матусевича, *op. cit.* 16—17; 109—111; као и Н. Жинкин: Механизмы речи, Москва 1959, 107, П. Ивић дозвољава постојање фонеме *ʒ* у говорима који су тај глас примили са страним ријечима и гдје његова појава није „условљена гласовним контекстом“, али овај глас ни у тим случајевима није носилац никакве семантичке диференцијације (о дефиницији фонеме в. и код Н. А. Реформатский: Введение в языкознание, 174) и без икакве штете по значење тих ријечи он може бити замијењен основном фонемом *z*: *миџерија* — *мизерија*. Тако се, међутим, не може поступати кад су у питању праве фонеме. То, опет, говори да је *ʒ* и у тим примјерима позициона варијанта неког другог гласа.

¹³ в. Н. С. Трубецкой: Основы фонологии, Москва 1960, стр. 63. као и: P. Passy: Petit phonétique comparée, Берлин 1922, 118. За Пасија са акустичког гледишта имамо код ових гласова „une plosive et . . . une frication, l'une après l'autres, *ts, dz, tS, dʒ*, стр. 117, в. и Ed. Sapir: Le language, Payot, Paris 1953, стр. 56.

мишљења могу се сврстати у три групе, према томе да ли се о африкатама говори као о сложеним, сливеним или простим гласовима.

1. Сложене гласове, тј. гласове који настају од оклузива и констриктивна образованих на истом мјесту и истом фонационом струјом, у африкатама су гледали: Сиверс, Јесперсен, Томсон, Паси. Код Сиверса о тим гласовима читамо ово: „Geht der Spirans ein Verschluss voraus, so bekommen wir einen Doppellaut, eine Affricata, d. h. Verschlusslaut + Spirans“¹⁴. Таквог је мишљења и Јесперсен. За њега су африкате „Verbindung von Verschlusslaut mit entsprechendem Engellaut“¹⁵, а за Форшамера то су „intime Lautverbindungen eines Verschlusslautes mit einem nachfolgenden, meistens homorganen Engellaut“¹⁶. П. Паси каже „la plosive et la fricative sont articulées rigoureusement à la même place et avec disposition générale des organes“, као и: „Nous percevons d’emblée ces consonnes comme formé d’une plosive et d’une fricative, l’une après l’autre“¹⁷. Овакво мишљење о африкатама налазимо и у рјечнику лингвистичких термина од Ж. Марузоа¹⁸. За Б. Малмберга африката је „une espèce de combinaison entre le type occlusive et le type fricatif“¹⁹.

Руски фонетичар А. Томсон, мада ове гласове назива сливеним „африката или слитный согласный“ каже да се оне састоје: „изъ тѣснаго соединения затворнаго съ послѣдующимъ фрикативнымъ, образуемымъ въ томъ же мѣстѣ, при тѣхъ же условіяхъ. Таковы... $\hat{t}s$ (нѣмец. z, русское ц) $\hat{t}\check{s}$ (руское ч) $\hat{d}z$, старославянское диалектическое S) $\hat{d}\check{z}$ (итальянское giogno)²⁰.

Како видимо, сви ови фонетичари у африкатама гледају неку врсту двојства у јединству — двојака артикулација добијена учешћем истих говорних органа, на истом мјесту и истом фонационом струјом, али за све њих саставни дијелови тих гласова су, опет, гласови неокрњене артикулације. Управо, они не истичу да су ту у питању само поједини дијелови артикулације тих гласова. Напротив, неки указују на њихову двочланост (нпр. Паси).

За разлику од ових фонетичара, за које африкате представљају двојство у јединству, француски фонетичар М. Грамон у њима гледа само двојство — два гласа образована на истом мјесту. Истина, под

¹⁴ E. Sivers: Grundzüge der Phonetik, Leipzig 1901, 54, в. и на стр. 176/7.

¹⁵ O. Jespersen: Lehrbuch der Phonetik, 1924, стр. 103 — према Хали, op. cit.

¹⁶ Према Хали, op. cit. 78.

¹⁷ наведено дјело, стр. 117 и 118.

¹⁸ Ж. Марузо: Словарь лингв. терминов, Москва 1960, стр. 45.

¹⁹ B. Malmberg: La phonétique, едиција „Que sais - je?“, стр. 59.

²⁰ А Томсон: Общее языковѣдѣніе, Одеса 1906. стр. 191.

појмом африката Грамон подразумева гласове типа k^h , p^h , то су „des occlusives dont la métastase présente un caractère particulier“ и гдје мјесто очекиване експлозије, органи стварају тјеснац и чује се фри-кација. Ти гласови, по Грамону, нису стабилни, не постоје као самосталне фонеме, и најчешће прелазе у ми-оклузиве. Али, иако усваја термин „ми-оклузиви“, Грамон каже: „Il n'y a donc pas à proprement parler de mi-occlusives“ јер овај термин означава „non pas un phonème unique d'une nature spéciale comme les affriquées, mais une suite de deux phonèmes, une occlusive complète suivie d'une spirante complète“²¹. Ову своју тврдњу Грамон оправдава експерименталним покусом који је извршио П. Паси, а који, по Грамону, свако лако може провјерити.

За Грамона и трајање ових гласова потврђује да су они састављени од два комплетна гласа: „Une mi-occlusive n'a pas la durée d'un phonème, mais de deux; c'est donc deux phonèmes comme l'avait compris M. P. Passy“ и зато он тражи да се африкате, пошто су то сложени гласови, обиљежавају са два писмена знака²². Ми ћемо касније говорити о трајању ових гласова, а сада само указујемо да је Грамон преувеличао резултате Пасијева покуса и да је, као и Паси, потцијенио језичко осјећање оних који те гласове носе у својој фонетици, који их имају у свом матерњем језику. Управо, Паси је и правио експеримент да би доказао исправност акустичког утиска једног странца и да би на основу тог покуса могао рећи: „Il n'est pas douteux que notre impression française ne soit juste en ceci“²³.

2. Сливене гласове у африкатама, поред осталих, виде и многи фонетичари који те гласове носе у свом језичком осјећању. Богородицки за њих каже да настају „из тијесне везе праскавог елемента са струјним“²⁴. Дакле, за разлику од Томсона, који их такође назива сливеним гласовима, Богородицки у њиховој артикулацији види не сливање пуних гласова него само неких дијелова (елемената) њихових артикулација, а то је врло важан моменат у описивању творбе африката. Оваквог су мишљења и Авањесов (по њему „африката представља сложена артикулацију са преградним почетком и тјесначним другим

²¹ Maurice Grammont: *Traité de phonétique*, Париз 1956, 105.

²² *op. cit.* стр. 106.

²³ *op. cit.* 117. Шчерба (у М. S. L. de Paris, XV, 237) и J. Hlumský (*Slavia* XII, 595) озбиљно замјерају оним фонетичарима који не воде рачуна о осјећању оних који те гласове имају у матерњем језику. О томе шта се сматра једнофонемним гласом в. Трубецкој, *op. cit.* 62.

²⁴ В. А. Богородицкиј: *Общій курсъ русской грамматики*, Казань 1911, стр. 27.

дијелом²⁵), Реформатски („преграда прелази у тјеснац кроз који пролази ваздушна струја, за разлику од струјних — не дуго него моментано²⁶), Матусевич²⁷, Шчерба²⁸. Т. Бењи за артикулацију ових гласова каже да они „у погледу своје артикулације нису прости и монолитни, него су састављени од два дијела — првог преградног и другог тјесначног. Глас *ɥ* нпр. почиње истом преградом као *t* које одмах прелази у тјесначно *s*“²⁹. Дакле, за све ове фонетичаре и граматичаре карактеристично је то што у африкатама не гледају везу двају гласова него везу елемената двију различитих артикулација везаних за исто мјесто и исту фонациону струју. (Што се тиче трајања ових гласова — како као цјелина, тако и појединих њихових саставних компонената, фонетичари нису увијек истог мишљења, о томе в. ниже.)

3. Африкате су прости гласови и са фонетског гледишта за Хлумског, Халу *a* и неке друге фонетичаре. Разлика између њиховог схватања ових гласова и схватања фонетичара које смо навели у претходном пасусу (под 2), тј. оних који у њима гледају сливене гласове, није велика. Ми смо већ истакли да и Богородицки, Аванесов, Бењи и други наглашавају да су то јединствени гласови само са двојном артикулацијом — оклузија се не завршава праском него неосјетно прелази у тјеснац, или, како то рече Руде „une mi-occlusive est une articulation dans laquelle la tension est occlusive et la détente fricative“³⁰; по свему другоме то су прости гласови као и *й*, *б* или *с*, *з* јер се творе на истом мјесту, уз учешће истих говорних органа и истом фонационом струјом. Али, за разлику од оваквог схватања природе африката, Хлумски и Хала инсистирају управо на једноставности њихове артикулације, иако и они при опису те артикулације указују на оклузивни почетак а фрикативни завршетак. За Хлумског је важно начело по ком: „pour décider si un son est simple ou composé, il faut avant tout tenir compte du côté psychique du son, du sentiment qu'en ont les sujets parlants . . . “ а они који имају те гласове у свом матерњем језику увијек и свуда би одговорили „que *c*, *č* sont pour eux des sons simples, bien différents des approximations grossières *t s*, *ɥ s*“³¹. Проф.

²⁵ Р. И. Аванесов: Фонетика современного русского литературного языка, Москва 1956, стр. 141.

²⁶ А. А. Реформатский: Введение в языкознание, Москва 1955, 137.

²⁷ М. И. Матусевич: Введение в общую фонетику, Москва 1959, 44—45, 63.

²⁸ M. S. L. de Paris, књ. XV, 238—240.

²⁹ T. Benni: Fonetyka opisowa . . . , стр. 24—25.

³⁰ L. Roudet: Éléments de phonétique générale, Paris, 1910, 159/160.

³¹ J. Chlumský, Slavia XII, 595.

Хала такође истиче двије артикулационе фазе ових гласова, али „si les deux phases principales des affriquées manifestent une certaine ressemblance avec des phonèmes faisant partie du système phonétique d'une langue donnée, cela ne veut pourtant pas dire que ce sont ces phonèmes mêmes“ и због тога за њера „les affriquées ne sont pas des combinaisons de phonèmes mais des phonèmes simples avec une certaine mobilité de l'articulation et par suite aussi de leur impression acoustique“, и као закључак проф. Хала каже: „on ne peut pas parler ici d'une dualité, car le passage de l'une à l'autre est presque insensible“³². И проф. Ст. Стојков види у африкатама просте звуке, иако и он указује на њихову двојну артикулацију. У његовом Уводу у бугарску фонетику за творбу африката каже се ово: „При преградно-проходните съгласни (африкатите) првите две учленителни фази съвпадат с фазите на преградните съгласни, а различие има в третата фаза. Допрените говорни органи не се разкриват широко изведњж с избух (експлозија), а само постепено се отпускат, заемайки положение за проход“. Према томе, ови гласови имају два артикулациона елемента „преграда без експлозије и тјеснац“. Па и поред таквог описа артикулације ових гласова, проф. Стојков закључује да то нису „сложни или слети съгласни, както твърдят някои езиковеди, а са прости звукове, подобни на всички останали съгласни“³³.

Ми ћемо се доцније, када будемо размотрили материјал који нам пружа српскохрватски језик о овим гласовима, вратити на питање да ли је правилније ове гласове називати простим или сливеним, а сада само указујемо да нема никакве потребе бјегати од једнога назива ако он одражава стварну артикулацију тих гласова. Како се да закључити и из описа ових гласова који налазимо код проф. Хале и Стојкова њихова артикулација није идентична артикулацији било које друге гласовне групе. Ако је тако, без обзира на то што су прелази од оклузије ка фрикации врло благи и слабо примјетни, ту је ипак у питању нека врста сливене артикулације.

II

И код фонетичара и граматичара нашега језика наилазимо на различита мишљења о физиолошкој природи ових гласова. Први пут се о њима говори у Физиологији гласа од Стојана Новаковића. Ту

³² Хала, op. cit. 89, в. и у Manual of Phonetics, Amsterdam 1957, 203.

³³ Ст. Стојков: Увод в българската фонетика, Софија 1961, 40—42, а и 82 и 123.

Новаковић каже: „Ја мислим да свачије ухо лако може распознати, да и ако се у ч види $\bar{m}$ и m (онако као у $\check{h}$ δ и j) да то ч није $\bar{m}m$ (кад се свако посебице изговори) него нешто треће³⁴; а то упућује на закључак да су то сливени гласови. Слично мишљење о овим гласовима налазимо и у Новаковићевој великој граматици³⁵.

О африкатама као о сложеним гласовима често се говори у средњошколским граматицама српскохрватског језика. Тако у граматици Милана Шевића читамо: „Ч је сложен сугласник, састављен је од $\bar{m}$ и m ($\bar{m}m$); μ такођер, а постаје од δ и $\check{m}$, што је у латиници обиљежено знаком за тај глас (ово му је врло слаб доказ, јер у латиници има и других случајева гдје се за један глас употребљавају два писмена знака, иако нису у питању африкати, lj и lj нпр. А. П.) и $\check{h}$ и $\check{h}$ су сложени сугласници³⁶. Оваквог је мишљења и Т. Маретић. Маретић, чак, међу те гласове убраја и наше lj и lj . Ти гласови су за њега африкате у ширем смислу за разлику од африката у ужем смислу³⁷. Африкате су по њему састављене из два потпуна гласа: „ $\mu = \bar{m} + c$, $\delta z = \delta + z$, $\check{c} = \bar{m} + \check{m}$, $\mu = \delta + \check{m}$, $\check{h} = \bar{m} + \acute{c}$, $\check{h} = \delta + \acute{z}$ “^{37a}. Ево како Маретић објашњава сложеност тих гласова: „Да су африкате сложени гласови, о томе се може сваком лако увјерити: нека покуша којугод изговорити, докле му даха тече, без икаквог прекида, пак ће видјети, да се први или затворни дио африкате чује само у првом трену, а даље се чује онај спирант, који чини други дио африкате“^{37b}. Али, како ћемо доцније видјети, овакво мишљење нема свога оправдања ни са физиолошког ни са акустичког гледишта.

И проф. Белић је у прво вријеме ове гласове сматрао сложеним. У једној његовој граматици стоји: „у африкатама први део увек (је) δ и $\bar{m}$, а други један од струјних сугласника... $\mu = \bar{m}c$, $\check{c} = \bar{m}m$, $\mu = \delta\check{m}$, $\check{h} = \delta z$, $\check{h} = \bar{m}\acute{c}$ “³⁸. Доцније је проф. Белић кориговао ово

³⁴ Стојан Новаковић: Физиологија гласа и гласови српскога језика, Гласник СУД, књ. 37, Београд 1873, стр. 49 и 52.

³⁵ Стојан Новаковић: Српска грамика, I, Београд 1894, 14.

³⁶ Milan Šević: Hrvatska ili srpska gramatika, Zagreb 1924, 14.

³⁷ Т. Маретић: Gramatika i stilistika... Zagreb 1931, стр. 26. На овом му је Решетар озбиљно замјерио, в. Slavia, XI, стр. 591.

^{37a} оп. cit. 27. Истина, и Шевић и Маретић, као и Брабец, Храсте и Живковић (в. ниже) овакав опис африката дају у школским уџбеницима гдје се много штошта поједностављује и прилагођава дјечијем узрасту, али ми се чини да не би отежавало схватање артикулације ових гласова ако би се мјесто сложених описивали сливени гласови.

^{37b} оп. cit. 27.

³⁸ А. Белић: Грамика српскохрватског језика за први разред средњих и стручних школа, Београд 1932, стр. 8.

своје мишљење и он је у африкатама гледао сливене гласове, јер оне су „спој двају елемената, експлозивног и фрикативног у једном гласу“ а ни први ни други елемент „не морају бити исти са засебним тим гласовима“³⁹. Наравно, ми данас кажемо да ти гласовни елементи не само да не морају бити исти са *ш*, *д* или *с*, *з* потпуне артикулације, него да никада и нису идентични са њима⁴⁰. На једном другом мјесту код проф. Белића читамо да су „меки . . . *ћ* и *џ* састављени у првом свом делу од непотпуног умекшаног гласа *ш* и *д* и умекшаног фрикативног елемента, непотпуног *ш* и непотпуног *ж*“⁴¹. Како видимо, проф. Белић је прихватио мишљење оних фонетичара који у африкатама гледају сливене гласове.

У новије вријеме о африкатама као о сложеним гласовима код нас се говори у Граматици хрватскога или српскога језика чији су аутори И. Брабец, М. Храсте и Ср. Живковић. У тој граматици о овим гласовима читамо следеће: „Сугласници *ц*, *ч*, *џ*, *ћ* сложени су од два гласа од којих је први затворни, а други тјесначни . . . глас *ц* добит ћемо, ако *ш* и *с* изговоримо једним дахом као *шс*, али не као два гласа него као један“⁴². Овако се дефинишу африкате и у Енциклоп. лексик. завода (св. I, s. v.).

За Б. Милетића африкате су сливени гласови. У првој свесци Нашега језика он каже да они „садрже елементе двају простих гласова“⁴³, а у његовој Фонетици наилазимо да „полупреградни консонанти комбинују... преграду оклузива са теснацем констриктива“⁴⁴ и због те своје комбиноване артикулације грађене „једним артикулационим покретом (у истом слогу), називају се ови гласови и сливени (африкате)“⁴⁵. Истина, у његовом раду *Les articulations serbocroates* — оправдавајући Руслоов назив „ми-оклузиви“ Милетић истиче да у нашим африкатама „*pous ne sentons pas deux sons, mais un son unique, simple*“⁴⁶, али ово није у супротности са раније наведеним његовим мишљењем о природи африката. Ми смо у почетку истакли да су африкате скоро за све оне који су о њима писали прости гласови са лингвистичког гледи-

³⁹ А. Белић: Савремени српскохрватски језик, I део, Београд 1951, 90. Фонетика, стр. 138.

⁴⁰ в. Хлумски, *op. cit.* и Хала, *op. cit.* 89.

⁴¹ А. Белић: Око нашег књижевног језика, Београд 1951, 33.

⁴² I. Brabec, M. Hraste, Sr. Živković: Gramatika, Zagreb 1952, 14. в. напомену 36.

⁴³ Наш језик, књ. I, стр. 176.

⁴⁴ Б. Милетић: Основи фонетике српског језика, Београд 1960, 38—39.

⁴⁵ *op. cit.* 39.

⁴⁶ Б. Милетић: *Les articulations serbocroates comparées aux articulations françaises*, 79.

шта, јединствене фонеме, а да има неслагања у њиховом третирању са фонетског гледишта. Милетић је, као што смо видјели, присталица оних фонетичара који у овим гласовима гледају сливене гласове, и он је досљедан својој концепцији кад каже да ми код африката не осјећамо два гласа него само један.

И проф. Стевановић у африкатама гледа сливене гласове јер они „у себи садрже елементе једног праскавог и другог струјног сугласника“⁴⁷. Тако се дефинишу ови гласови и у Речнику српскохрватског књижевног и народног језика, који издаје САНУ (кв. I, стр. 210).

III

Да бих могао што боље сагледати артикулацију африката у српскохрватском језику, ја сам користио не само палатограме, као Милетић (исп. код њега: „Dans mes recherches je me suis surtout servi — en dehors de l’observation directe — du palais artificiel“, *Les articulations serbocroates...*, стр. 63), него и кимографске траसे, осцилографски филм и магнетофонске траке. Ево шта се на основу тог материјала може рећи о физиолошкој природи српскохрватских африката:

а) Палатограми

Мада нам палатограми не дају много података о артикулацији ових гласова — они нам, наиме, могу показати само какав је контакт између језика и непца за вријеме њихове артикулације, што значи да нам они дају слику само једног момента те артикулације, дају статичку слику додира језика и непца — ипак се упоређивањем палатограма оклузива и констриктива на једној страни, а африката на другој може закључити да је контакт између језика и непца код африката нешто друкчији од оног код оклузива или констриктива. Док се код оклузива види комплетна преграда — створена уз саме сјекутиће, пут ваздушној струји потпуно је затворен (в. код Милетића у *Les articulations serbocroates*, фиг. 15 сл. за *ш* у *вѣша* и за *д* у *ѣда*; а и у овом раду сл. бр. 5 за *д* у *ѣд* и 6 за *ш* у *шѣма*), код констриктива, опет, јасно се види тјеснац (в. код Милетића, *op. cit.* фиг. 63 за *с* у *Вѣса* и *ш* у *шѣша*, као и у овом раду сл. бр. 3 за *ш* у *Мѣша* и бр. 7 за *с* у *Вѣса*), код африката је додир знатно слабији и више повучен него код оклузивних, али је и тјеснац знатно ужи него код констриктивних гласова (уп. код Милетића палатограме за *с* и *ш* на једној,

⁴⁷ М. Стевановић: Граматика савременог српскохрватског језика, Нови Сад 1954, стр. 33.

фиг. 63, и за *ц* и *ч* на другој страни — фиг. 66 и 83; као и овдје слике за *с* у *маса*, *Васа*, за *ш* у *Маша*, за *ц* у *баџи* и *бџа*, за *ч* у *учи*). На мојим палатограмима за *ц* у *баџи*, за *ч* у *учи* и *ћ* у *ући* језик је доста издужен и сужен. Пошто у сва три примјера иза африкате долази вокал *и*, могло би се закључити да је овдје на облик језика утицао наредни вокал (исп. палатограме вокала *и* код Милетића — Изговор српскохрватских гласова⁴⁸, сл. 98), али то не мора бити тачно. Код Милетића такав отисак налазимо и за *ћ* у *баћа* (уп. сл. 83 бројеви 3, 14, 19, 20, 28, 32; за *ц* сл. 66 бројеви 3, 6, 20; затим код Безлаја⁴⁹ за *ч* у *Ваче*, сл. 34, за *ц* у *џаца*, сл. 30, а исп. и овдје палатограм за *ћ* у *бућ*, сл. 16.

Како видимо и палатограми нам могу донекле помоћи при одређивању природе африката. Мада се ту ради о једном статичком моменту, он ипак није безначајан (в. Милетић, Изговор, 91 и даље, Грамон, *op. cit.* 107).

Проф. Хала констатује да се на палатограмима види отисак првог дијела артикулације ових гласова (*les palatogrammes ne réflètent que le début de la phase occlusive et ils ne nous instruisent pas sur ce qui se passe après, au cours de l'occlusion*⁵⁰). Ја се слажам да нам палатограми не дају много за утврђивање природе артикулације ових гласова, али, бар што се српскохрватског језика тиче, не мислим да се на отиску види искључиво први дио њихове артикулације. Мада се ту ради о једној слабијој прегради која искључује постојање оклузије као код *ш* и *д*, што је много раније констатовао П. Русло⁵¹, наши палатограми више упућују на отисак другог дијела артикулације — ослабљена оклузија која прелази у тјеснац. На такав закључак упућује и аутопосматрање приликом изговора ових гласова. Језик се помјера, мало издужује да би се створио тјеснац — а то и даје отисак какав најчешће налазимо на палатограмима ових гласова. Овакав закључак могао би се извести и на основу палатограма које наводи проф. Хала за глас *ц*⁵².

б) Кимографске трасе

Неки сматрају да нам кимограф не помаже много при испитивању природе гласова и да је то застарјело средство експерименталне фо-

⁴⁸ Б. Милетић: Изговор српскохрватских гласова, СДЗБ V, Београд 1933, 91. и даље.

⁴⁹ Fr. Bezljaj: Oris slovenskega knjižnega izgovora, Ljubljana 1939.

⁵⁰ *op. cit.* 80.

⁵¹ P. Rousselot: Principes de phonétique expérimentale, I, 627.

⁵² *op. cit.* стр. 81, сл. 2.

нетике. Овакво мишљење може бити тачно ако се мисли на кимографе каквим се у своје вријеме служио П. Русло, али кимограф какав је употребљаван за трасе које су коришћене за овај рад не може се сматрати застарјелим средством; то је још увијек једно од важнијих помагала којима се служи експериментална фонетика. Ја сам и у овом раду користио трасе које су снимљене у Институту за фонетику Универзитета у Стразбуру (његов опис видјети у мом раду о изговору звучних сугласника на крају ријечи у српскохрватском језику, Зборник за филолог. и лингв. М. С. књ. IV-V, стр. 241). Сва су снимања вршена под непосредним руководством директора тога Института, проф. Страке.

Да и кимографске трасе упућују на двојаку артикулацију африката већ је показао Матусевич. Он каже: „Почетак (африката) подудар се са почетком преградних, а посљедња фаза, тј. момент праска представљена је нарочитом (у поређењу са преградним) кривуљом; при дну линија образује обли угао, а то свједочи не о наглom него о постепеном изласку ваздушне струје...“⁵³. Ову констатацију, углавном, потврђују и моје трасе. Кажем углавном због тога што у понеком случају и код правих преградних наилазимо на обли угао, што зависи од темпа говора.

Ево шта се може закључити о природи српскохрватских африката на основу кимографских траса које сам ја користио:

а) У примјерима: *љубице* сл. 25 (Те су љубице лијепе); *циганка* (грађанка и циганка воле сл. 24); *ципеле* (Бата продаје ципеле сл. 19); *момцима* (Предао га је момцима сл. 23) гдје се африката *ц* нашла у иницијалном положају и у средини ријечи, трасе упућују на закључак да је стварање преграде исто као код оклузива, код *ш* нпр. Истина, преграда, макар била и потпуна и нагла, не одражава се у потпуности на кимографским трасама, то не ни код *ш* и *д*, јер преостали дио ваздушне струје у усном резонатору онемогућава нагли пад игле. На свим мојим трасама, а тако је и код других⁵⁴, и први дио артикулације обиљежен је не потпуно оштрим, него нешто заобљеним углом (в. примјере за *ш* у мом раду о дугим сугласницима⁵⁵, слике од броја 16 до 24, а и овдје трасе бр. 19 за *ш* у *Баиша* и за *д* у *јродаје*). Задња фаза артикулације ових гласова, како је већ истакнуто, није обиљежена наглим скоком игле, тј. скретањем усне линије под правим

⁵³ М. И. Матусевич, *op. cit.* 45.

⁵⁴ в. М. Grammont, *op. cit.* сл. бр. 23, 24; Матусевич, *op. cit.* сл. бр. 14.

⁵⁵ Les consonnes longues en serbocroate, Bulletin de la Faculté des Lettres de Strasbourg, мај — јуни 1960.

йући, ой суйра; дођи. Брзина снимања била је 150 см у сек. На жалост, и поред свих наших настојања, и поред све прецизности коју проф. Страка уноси у рад, ми нисмо могли добити онако јасне филмове као што их је добио проф. Хала. Па ипак и на неким од ових филмова може се уочити слабљење оклузије и јачи пролаз ваздушне струје у другом дијелу артикулације. Тако, нпр., ако упоредимо филм на коме је снимљено *йући* са оним на коме је снимљено *ой суйра* видјећемо да је оклузивни дио нешто краћи од фрикативног код *ћ* и да је фрикативни елемент африкате *ћ* по интензитету знатно слабији од фрикативно-палаталног гласа *с* у *ой суйра* (ово потврђују и филмови проф. Хале за *ш* и *ч*, а и његово објашњење о трајању оклузивног и фрикативног дијела артикулације ових гласова⁵⁹).

d) Магнетофонске траке

Сви фонетичари, који у свом матерњем језику имају гласове ове врсте, доказују да су африкате акустички прости гласови и да је груба погрешка кад их неко транскрибује са два писмена знака. Пасијев покус са шпанским ријечима *ocho*, *acha* и талијанским *agio*, *orologio* (које је он снимео на грамофонску плочу и кад је то слушао у супротном смјеру од снимања добио је *ošto*, *ašta*, *ožda*, *oždo: loro*⁶⁰), многи су сматрали неисправним и недовољно убједљивим да нам покаже природу тих гласова. Хлумски за тај Пасијев покус дословно вели: „l'expérience de P. Passy ne prouve rien, si ce n'est que, en tournant le phonographe à l'envers, on déforme la prononciation et on change complètement les conditions nécessaires pour l'appréciation juste des sons“⁶¹. Проф. Хала, који такође у африкатама види просте гласове, обновио је Пасијев покус, и ево шта он каже о томе: „Nous avons enregistré dans notre laboratoire à Prague au gramophone enregistreur des mots formés d'une façon artificielle: *očo*, *otšo*, *ošto* (код Хале стоји по други пут *otšo*, али то ће бити коректорска грешка, в. ниже) etc. En reproduisant cet enregistrement en sens inverse nous avons entendu *ošto* (ваљда *ošto*, А. П.), *otšo* (ваљда *ošto*, А. П.), *ošto*“, и на основу тога проф. Хала изводи закључак „là, où il s'agit réellement d'un groupe de deux consonnes“ чула су се два гласа; а тамо гдје је у питању африката „on a perçu les deux éléments qui le composent, mais très brefs et moins nets“⁶².

Дубоко увјерен у то да акустички ови гласови не чине никакав изузетак за оне који их имају у свом матерњем језику, као што то не

⁵⁹ op. cit. 83 и даље.

⁶⁰ P. Passy, op. cit. 117.

⁶¹ Slavia, XII, 595.

⁶² Хала, op. cit. 86.

чине ни *љ* и *њ*, уз то и да су то просте фонеме као и *р* или *б* (в. Грубецкој, *op. cit.* 68) — ја сам такође обновио Пасијев покус — само не на грамафонским плочама, како су то чинили Паси и Хала, него на много савршенијем средству — на магнетофону.

Уз помоћ Драгутина Мирковића, асистента Филолошког факултета — коме се и овом приликом најтоплије захваљујем за свестрано помагање — ја сам регистровао неколико ријечи из свакодневног говора у којима су биле заступљене све африкате српскохрватског књижевног језика, а уз њих и дијалекатско *з*. Уз ово ми смо регистровали и гласове пуног образовања чије артикулационе компоненте улазе у састав артикулације африката, управо, ми смо регистровали ове ријечи и групе ријечи: *дчи* — *зџиџио*; *хџа* — *мџџа*; *кућа*; *дођи* — *Аџа* — *дџџа*; *ћаћа* — *Цаџа* — *кад си*; *бронзџин* — *џз дома*.

Снимање на магнетофонску траку вршили смо на четвороканалном магнетофону марке „Philips“, а емитовање смо вршили на магнетофону марке „Grundig“. Употреба разних апарата била је неопходна пошто нам траке снимљене на апарату „Grundig“ нису давале довољно јасне тонове, наравно, мислим на емитовање супротно од правца снимања. Када смо регистровали наведене ријечи на једном од канала апарата „Philips“ и преокренуту траку ставили на двоканални магнетофон марке „Grundig“, добили смо доста јасне и разумљиве гласове. Тако смо од *очи* добили *и^{чи}о* од *хоџа* — *а^{хџ}ах*, од *кућа* — *а^{ку}ук*, од *Аџа* — *а^{чи}а*, од *ћаћа* — *а^{чи}а^{чи}*, од *Цаџа* — *а^{чи}а^{чи}*. Једино од *з* у *бронзџин* није добијено *з^д* него опет *з* — *низнорб*.

Ми смо овај покус обнављали више пута и увијек смо добијали исте резултате. Наравно, на разговјетност и артикулацију знатно утиче темпо говора и јасноћа изговора говорног лица.

У вези са нашим покусом поставља се питање да ли овај покус говори о сложености, сливености или, пак једноставности африката. Као што смо раније видјели, проф. Хала, послѣ извршеног покуса ове врсте на грамафонским плочама, дошао је до закључка да оно што се чује кад се окрене плоча, не говори много о природи африката. У вези с тим он каже: „Je suis plutôt de l'avis que ces bruits doivent leur qualité acoustique au pur hasard de l'articulation, retenant la langue à l'étroite voisinage de la voûte palatine. . .“⁶³, и као што је раније речено, он је мишљења да су то прости гласови. Ј. Хлумски на једном мјесту рече: „je dois dire que mes compatriotes seraient bien choqué si on leur

⁶³ Хала, *op. cit.* 86.

prononçait *otši* au lieu de *oči*. . . *otset* au lieu de *ocet*⁶⁴. Уз ово ми бисмо могли додати и то да ниједан наш полуписмени човјек никада неће мјесто *ч*, *ц* написати *иш*, *ис*, а то просто због тога што он у тим гласовима гледа само један глас, једну фонему, а у *иш* или *ис* два гласа, двије фонеме које за њега, а и не само за њега, немају никакве везе са гласовима *ч* и *ц*. Тај моменат, тј. језичко осјећање необразованих људи, истиче и Сапир као врло значајан моменат за психолошко јединство ријечи⁶⁵. Све су ово факта која стоје, али ово никако не говори против мишљења да су африкате сливени гласови. Велика је разлика између појма сложен и сливен. Да су африкате сложени гласови, како то хоће, рецимо, Грамон и Паси, ми бисмо мјесто *ч* на обрнутој магнетофонској траци морали чути *ши* — гласове пуне артикулације, међутим, гласови које смо ми чули нису идентични са тим гласовима пуног образовања. Да африката није збир оклузива и констриктива показује и то што од *ши*, *жд*, *си* у примјерима: *зашшо*, *досша*, *можда*, када смо обрнули траку, нисмо добили африкате него, опет, пуне гласове, сада само у обрнутом редосљеду. То значи да веза оклузива и констриктива пуне артикулације не даје африкату, односно да африкате нису збир тих двају гласова него су то гласови посебне врсте који се по својој артикулацији разликују од свих осталих сугласника. Разликују се од осталих сугласника по томе што, иако су оклузивни, њихова оклузија не завршава пуним праском него прелази у фрикацију. Оно што се чује на обрнутој магнетофонској траци јасно нам говори да је први дио њихове артикулације оклузиван а други фрикативан, али и то да оно што се чује никако нису прави оклузив и фрикатив. То су гласови који су, рецимо, у *ч* и *ц* акустички најближи оклузивном *и* и фрикативним *ш* и *с*, али, а то треба нагласити, који су само по акустичком утиску најближи тим гласовима. И још једно. Сви други гласови нашега језика снимљени на магнетофонску траку чују се онако како су и изговорени и кад се обрне трака — што значи да је њихова артикулација проста. Пошто код африката није такав случај, нема разлога да их не назовемо — сливеним гласовима кад се мисли на њихову артикулацију. Наравно, акустички, за оне који имају те гласове у својој фонетици, а и фонолошки, то су прости гласови и јединствене фонеме⁶⁶.

⁶⁴ *Slavia*, XV, 595.

⁶⁵ Sapir, op. cit. 38.

⁶⁶ в. Н. С. Трубецкој, op. cit. 68; свакако је омашка код проф. Хале кад гледиште Трубецкоја једначи са гледиштем М. Грамона (Хала, op. cit. 89, в. и код Трубецкоја на наведеном мјесту).

IV

Меје је, према Хлумском, јединство африката доказивао и њиховим поријеклом — сви они воде поријекло од простих сугласника⁶⁷. Проф. Хала додаје да има африката које воде поријекло и од два сугласника. Чешко *svíce* је, нпр., од заједничнослов.* *свеија*; у савременом чешком језику мј. *prat se* (тући се) чује се и *prace*⁶⁸.

Српскохрватски језик пружа знатно више примјера гдје су африкате постале од два гласа. Поред старијих примјера типа *свијећа* (< *свеија*), *мећа* (< *медја*), ту долазе и примјери типа *доћи* — *доћем*, *браћа*, *рођак*, а и јекавски облици као: *ћераићи*, *нећеља*.

У српскохрватском језику није обична појава да се у примјерима као: *кад си*, *од сад* последије једначења по звучности мјесто *иј* и *с* јави *ц*, иако та појава није искључена; али је зато честа појава да се мјесто гласовне групе *ијск* јавља *цк*. Примјери као: *Гацко*, *Гроцка*, *Имоцки*, *брацки*, *љуцки* и сл. наћи ће се на читавом подручју штокавског дијалекта⁶⁹. Појава африкате *ц* у примјерима ове врсте сасвим је схватљива. Од два експлозивна гласа који се налазе у близини, а између којих се налази фрикативно *с*, по закону дисимилације први губи експлозију и самим тим омогућава стварање африкате која управо и има заједничко са оклузивима — имплозију и оклузију. У примјерима као: *ишио*, *иошиен* од старијег *чио* и *иочиен*, за које зна историја нашега језика, имамо такође дисимилацију, елиминисање једне од двију оклузија — у нашим примјерима елиминише се прва⁷⁰. Говори штокавског дијалекта знају и за супротну појаву — развијање оклузивног елемента испред фрикативног гласа — примјери као *ицеио*, *ица*, *иченица*, *чкола*, *зид*, *звоно*. Све су то примјери за које знају историја и дијалектологија нашега језика, а то још једном потврђује да веза оклузује и фрикации најчешће резултира појавом африката, односно то је само доказ да су то сливени гласови по својој артикулацији; ово све, међутим, ништа не говори о акустичком утиску тих гласова. Али постоји један други моменат који нам говори да су наши преци у африкатама одувијек гледали просте гласове и да их ни по чему нису одвајали од било које друге гласовне групе. То је њихово обиљежавање ових гласова.

Као што се зна и у глагољници и у ћирилицы, тј. у писмима која су стварана за словенске језике и у којима је један глас био обиљежен

⁶⁷ *Slavia*, XV, 595.

⁶⁸ Хала, *op. cit.* 89, 91.

⁶⁹ Белић: *Фонетика*, стр. 130—131, 137, 144.

⁷⁰ Белић, *op. cit.* 138.

једним писменим знаком, за африкату имамо по један писмени знак, по једно слово⁷¹. Насупрот овим писмима у латиници, писму преузетом из романским језика у којима није било посебних писмених знакова за африкату, све до Гајеве реформе африкату су обиљежаване на различите начине⁷². То је исто тако један од доказа да су ти гласови по акустичком утиску једноставни као и сви други гласови нашега језика; тако је било раније, тако је и данас.

V

Већ смо рекли да се испитивачи природе африката не слажу ни кад је ријеч о трајању тих гласова, односно о могућности продужавања појединих њихових компонената. Ако изоставимо мишљење оних фонетичара који у африкатама гледају сложене гласове и за које је африката увијек $a + b$, а и њено трајање равно збиру трајања њених компонената⁷³, видјемо да ни они који у овим гласовима виде сливене или, пак, просте гласове не дијеле исто мишљење ни кад је у питању продужавање једне од њихових компонената.

За једне код африката се може продужавати само први дио артикулације, тј. окулзија⁷⁴; други сматрају да је фрикативни елемент тај који је подложен продужавању⁷⁵; а има и таквих фонетичара који сматрају да се оба саставна дијела могу продужавати⁷⁶.

Чини нам се да истицање ових особина код африката нема оправдања. Тачно је да се први дио њихове артикулације може продужавати, али то није особина африката него преградних сугласника, а то се органом слуха тешко уочава, јер за вријеме трајања преграде нема емитовања фонационе струје, што значи нема ни гласа. Па ако и прихватимо да се тај њихов артикулациони елемент може продужавати и да његово трајање убрајамо у трајање африката, продужавање фрикативног дијела артикулације ових гласова је немогуће (в. Реформатски, *op. cit.* 137). Као што смо видјели, и Богородицки и Бењи констатују да продужено *ч* даје *чишиши*, продужено *ц* — *цссс*. Шта то значи? Ништа друго него да ту имамо образован прави фрикатив, а никако продужену артикулацију фрикативног дијела африкату. Раније

⁷¹ Ст. Куљбакин: Старословенска граматика, Београд 1930, 5; в. и Б. Милетић, Изговор српскохрватских гласова, 91.

⁷² Т. Марећић: Историја хрватског правописа латинским словима, Загреб 1889, 353.

⁷³ Grammont, *op. cit.* 106.

⁷⁴ Реформатски, *op. cit.* 136; Шчерба, *op. cit.* 241; Хала, *op. cit.* 91.

⁷⁵ Богородицки, *op. cit.* 27; Benni, *op. cit.* 17.

⁷⁶ Стојков, *op. cit.* 129; он каже: да од саставних артикул. момената африката „може да се удължава или само първият (избухът), и-ти само вторият (триснето).

је речено да Богородицки и Бењи африкате сматрају сливеним гласовима, према томе ту је искључено постојање фрикативног гласа пуног образовања. Дакле, ако продужено *ч* даје *чишиши*, то није више саставни елеменат африкате него посебан глас са нормалном својом артикулацијом. Проф. Хала истиче да африкате знају и за неку врсту експлозије, ако је тако, онда о продужавању фрикации као саставног дијела ових гласова не може бити ни говора. Тјеснац који постоји у усном резонатору при артикулацији и изговору африката послје те мале експлозије више не постоји. Послије образовања и изговора гласа *ч*, рецимо, ми можемо продужавати емитовање фонационе струје, али то што се тада чује никако није фрикативно *ш*, то је неки неодређени полувокалски елеменат који се може чути и послје правих експлозива — дакле *чээ*. Ако се, пак, чује *чишиши*, како то налазимо код Богородицког, онда ту имамо или два засебна гласа — *ч*, као моментани и продужено *ш*, или ту *ч* није пуног образовања него се прије експлозије језик помјерио и тако омогућио образовање правог фрикатива, јер, као што је већ речено, ни оклузивна ни фрикативна компонента африката нису идентичне по мјесту артикулације са истим тим дијеловима артикулације правих оклузива и констриктива. Због свега изнесеног о африкатама се може говорити само као о гласовима са нерашчлањивим дијеловима артикулације, и да, према томе, ако се жели сачувати њихова природа, не може бити ни говора о продужавању појединих саставних компонената њихове артикулације (в. Хала, *op. cit.* 84—85 и Авањесов, *op. cit.* 141).

Нема јединственог мишљења ни кад је ријеч о трајању ових гласова као фонетских јединица. М. Грамон, досљедан својој концепцији о двочланости африката, у њихову трајању види трајање двију фонема — трајање оклузива + трајање констриктива⁷⁷. Т. Бењи, на супрот Грамону, каже да саставни дијелови африката трају „око половину времена обичног гласа“⁷⁸. За Трубецкоја „нормална дужина руских африката *ц*, *ч* није већа од дужине других кратких сугласника и никада не достиже нормалну дужину гласовних скупина као *кс*, *ки*“⁷⁹. Проф. Хала констатује да просјечна дужина чешких африката не достиже дужину фрикативних сугласника у том језику. Према подацима које даје Хлумски⁸⁰, Хала констатује овакав просјек за чешки језик:

⁷⁷ *op. cit.* 106.

⁷⁸ *Gramatyka*, 18.

⁷⁹ *Основи*, 66 и 68.

⁸⁰ J. Chlumsky: *Česká kvantita, melodie a přízvuk*, 1928; Хала, *op. cit.* 87.

$\bar{m} = 16$ сс; $c = 23$ сс; $y = 22$ сс; $m = 22$ сс; $ч = 21$ сс⁸¹.

Како нам цифре говоре, у чешком језику просјек трајања африката дужи је од просјека трајања оклузива, али није раван трајању констриктива — и y и $ч$ у просјеку за l сс мање трају него констриктиви који чине саставни дио њихове артикулације.

У словеначком језику просјек трајања ових сугласника је овакав:

а) У интервокалном положају и наглашеном слогу:

$\bar{m} = 15,5$ сс; $\delta = 9,75$ сс; $c = 16,25$ сс; $m = 15,75$ сс; $y = 17,25$ сс; $ч = 16,5$ сс.

б) У ненаглашеним слоговима просјек је:

$\bar{m} = 10,25$ сс; $\delta = 7,25$ сс; $m = 10,25$ сс; $c = 11,75$ сс; $y = 13,85$ сс; $ч = 6,5$ сс⁸².

Ако бисмо из ове двије групе узели просјек, онда би у словеначком трајање тих сугласника изгледало овако:

$\bar{m} = 12,87$ сс; $\delta = 8,5$ сс; $c = 14$ сс; $m = 13$ сс; $y = 15,55$ сс; $ч = 11,5$ сс.

Да бих утврдио просјек трајања тих гласова у српскохрватском језику, ја сам узео по 14 примјера за све сугласнике, осим за y , за који сам имао на расположењу само 4 примјера. Наравно, примјери су узимани са траса које су снимљене за сасвим друге сврхе; према томе ту не постоји никаква опасност од намјерног продужавања или скраћивања трајања ових сугласника. Просјек који сам установио је овакав:

$\bar{m} = 11,4$; $c = 11,1$; $m = 12,1$; $y = 17$; $ч = 18,7$;

$\delta = 10$; $ж = 11,9$; $ћ = 10,5$; $м = 20$ сс.

Кад упоредимо ове бројке са оним које су дате за чешки и словеначки језик, видјећемо да оклузивно $\bar{m}$ у чешком у просјеку је за 4, 6 сс дуже од истога гласа у српскохрватском језику; а нешто више 3 сс од $\bar{m}$ у словеначком језику. Словеначко $\bar{m}$, опет, у просјеку је око 1,5 сс дуже од $\bar{m}$ у нашем језику. Наш оклузив δ по трајању је дужи од словеначког δ за 1,5 сс.

Што се тиче трајања констриктива, на основу наведених података да се закључити да ти гласови у чешком двоструко дуже трају него у нашем језику⁸³ однос је овакав:

чешки: $c = 23$ сс; $m = 22$ сс.

српскохрватски: $c = 11,1$; $m = 12,1$ сс.

⁸¹ оп. cit. 88, сс = стоти секунде.

⁸² Fr. Bezljaj: Oris slovenskega knjižnega izgovora, 95—96.

⁸³ в. код мене: Les consonnes longues, 420.

У чешком језику и африкате у просјеку дуже трају него у нашем језику; однос је следећи:

у чешком: $\mu = 22$ сс; $\nu = 21$ сс.

у нашем: $\mu = 17$ сс; $\nu = 18,7$ сс.

Али, док у чешком констриктиви нешто дуже трају од африката, у српскохрватском језику није тако. Све наше африкате, бар према мом материјалу, у просјеку дуже трају и од оклузива и од констриктива појединачно узетих; однос је овај:

$\mu = 17$ ($\bar{u} = 11, 4$; $c = 11,1$); $\nu = 18,7$ ($\bar{u} = 11, 4$; $ш = 12,1$);

$\mu = 20$ ($\delta = 10$; $ж = 11, 9$); једино африката $\check{h}$ има трајање испод просјека констриктива: $10, 5$; $11, 1$ (c) и $12,1$ ($ш$).

У словеначком μ траје $15, 55$ (а c 14), али $\nu = 11, 5$ (а $ш = 13$).

Ако би се на основу ових просјека доносили неки закључци, могло би се рећи да у чешком констриктиви дуже трају од истих сугласника у српскохрватском и словеначком језику. Осим тога дужина трајања тих сугласника у чешком знатно је већа и од трајања тих сугласника у српскохрватском у позицијама као: *йас сивко*, *наш шаров*⁸⁴, што значи да је чешки ритам друкчији од нашега. Али и за српскохрватски језик може се констатовати да трајање африката, мада је дуже од трајања појединачно узетих оклузива и констриктива, никако није равно збиру трајања тих двају сугласника. Ако у нашим примјерима негдје и има подударења у трајању, као рецимо код μ и $\delta + ж$, то никако не може да се узме као правило — тим прије што сам за μ имао само 4 примјера, а за δ и $ж$ по 14. Осим тога, како то истиче и Безлај, кад се жели давати просјек трајања појединих гласова, морају се узети у обзир све позиције, како сам то и ја чинио у свом раду о дугим сугласницима. На жалост, за овај рад ја нисам могао тако поступити јер нисам имао довољно примјера. Па ипак, мислим да се овдје једно може закључити — а то је: африкате српскохрватског језика по својој дужини премашују дужину простих оклузива и констриктива, али њихово трајање никада није равно трајању оклузива и констриктива узетих заједно.

А. Пецо

⁸⁴ в. код мене у *Les consonnes longues*, 419.

R é s u m é

A. Peco

Nature des affriquées serbocroates

La phonétique de la langue serbocroate littéraire comprend cinq consonnes dites affriquées, à savoir: *č* – *d*, *č* – *dž* et *c*. Dans certains dialectes on trouve aussi la consonne *z* (= *dz*) figurant comme une variante du phonème *z* par ex. *zvono* au lieu de *zvono* (cloche), *penzija* au lieu de *penzija* (retraite), *zora* au lieu de *zora* (aurore). Même dans les mots d'origine italienne comme *spenza* (it. *spesa*), *mizerija* (it. *miseria*), la consonne *z* n'a pas la fonction de phonème. Elle s'y manifeste également comme une variante du phonème *z*.

Au début de la présente étude l'auteur constate que les phonéticiens et les grammairiens ne sont pas d'accord en ce qui concerne la nature articuloire des affriquées. En effet, il s'agit de trois opinions assez divergentes. Pour les uns, les affriquées sont des consonnes composées (Verschlusslaut + Spirans), quoiqu'ils acceptent l'unité phonologique de ces consonnes (Sievers, Jespersen, Tomson, Grammont; parmi les grammairiens serbocroates: Maretić, Šević, Brabec-Hraste-Živković). D'autres voient dans les affriquées „un intermédiaire entre l'occlusion et la friction“. Pour eux, les affriquées sont des „sliveni glasovi“, „сливные согласные“ qui se confondent et qui ont deux phases articuloires: l'occlusion qui passe immédiatement à la friction (Bogorodicki, Avanesov, Benni, Reformatski, Matusevič, Ščerba, et, entre les phonéticiens et grammairiens serbocroates: Novaković, Miletić, Belić, Stevanović). L'opinion de B. Hála, J. Chlumský et des autres qui insistent sur la simplicité des affriquées n'est pas loin des opinions de ceux qui les traitent de „sliveni glasovi“. Pour les uns et pour les autres, ce sont des consonnes simples comportant deux phases articuloires, mais Bogorodicki, Benni et certains autres voient une dualité dans l'articulation des affriquées. Hála, au contraire, dit que la „on ne peut pas parler... d'une dualité“. Pour lui, ce sont des consonnes simples avec une mobilité d'articulation.

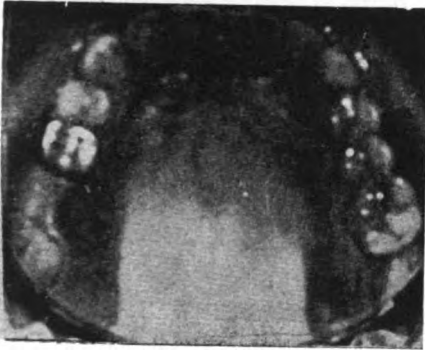
L'expérience de P. Passy, qui consistait en enregistrement sur phonographe des mots espagnols *ocho* et *acha* et des mots italiens *agio* et *orologio*, qu'il écoutait ensuite en tournant le phonographe en sens contraire et qui, à cette occasion, on donné „distinctement *oSto, aSta, oZda, oZdo: loro*“, a provoqué une vive discussion.

Pour déterminer la nature des affriquées serbocroates l'auteur du présent article a utilisé des palatogrammes, des tracés kymographiques, un film oscilographique et des rubans magnétophoniques. D'après tout cela, il a conclu que l'articulation des affriquées serbocroates a deux phases — d'une part l'occlusion et de l'autre la constriction. Donc, il adopte l'opinion des phonéticiens qui traitent ces consonnes de „sliveni glasovi“ (consonnes confondues). Bien sûr, pour lui aussi, ces consonnes sont des phonèmes simples. L'auteur a fait, lui aussi, des expériences sur le magnétophone en 4 lignes (marque Philips). En tournant le ruban en sens contraire, il a pris le magnétophone en 2 lignes (Grunding), et au lieu *oči* (les yeux) il a obtenu *išto*; *Aca* a donné *ašta*; cependant les mots *zašto* (pourquoi) et *dosta* (assez) n'ont pas donné *očas* et *acod*, mais *otšaz* et *atsod*. Cette expérience prouve que les éléments articulatoires des affriquées ne sont pas identiques à ceux des vraies consonnes — occlusives et constrictives. Ainsi, dans les affriquées on ne peut parler que des éléments articulatoires de ces consonnes. C'est pourquoi l'auteur adopte le terme „sliveni glasovi“ comme terme phonétique.

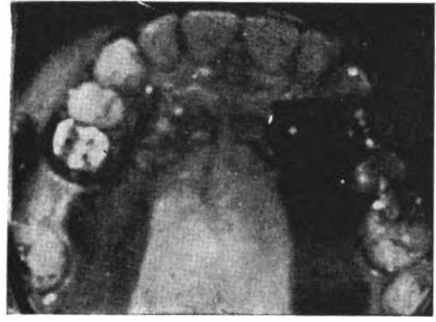
L'auteur n'accepte pas l'opinion des phonéticiens qui pensent qu'on puisse prolonger les phases articulatoires de ces consonnes. Il souligne que les phases articulatoires des affriquées ne sont pas de véritables consonnes et que, pour cette raison, nous ne pouvons pas de les prolonger. Si on les prolonge, on obtient de véritables consonnes, c'est-à-dire qu'il ne s'agit plus là des éléments articulatoires des affriquées, mais des consonnes avec tous leurs éléments.

Quant à la durée des affriquées, l'auteur prouve qu'en serbocroate ces consonnes n'ont jamais la durée égale à la somme des durées des consonnes occlusives et des consonnes constrictives. La durée moyenne des affriquées serbocroates est un peu plus longue que la durée des occlusives ou constrictives simples, mais jamais elle n'atteint la durée des consonnes longues.

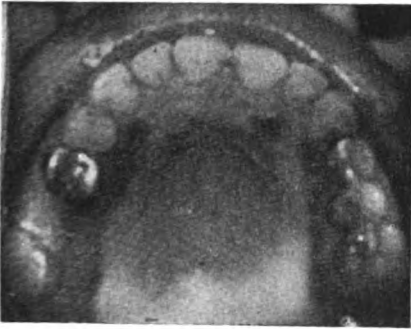

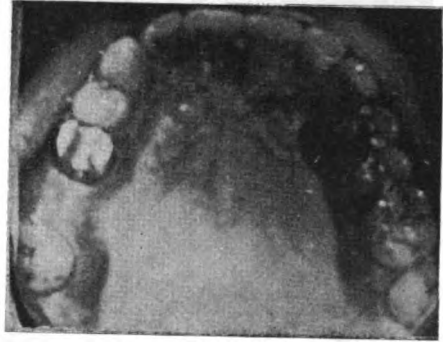
Сл. 1.

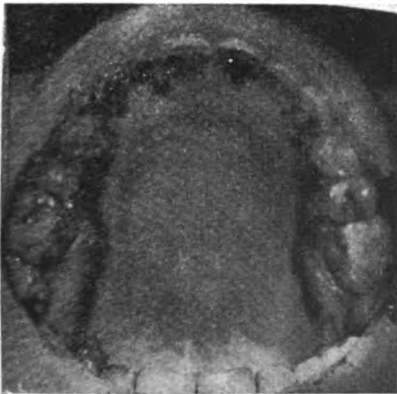
Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

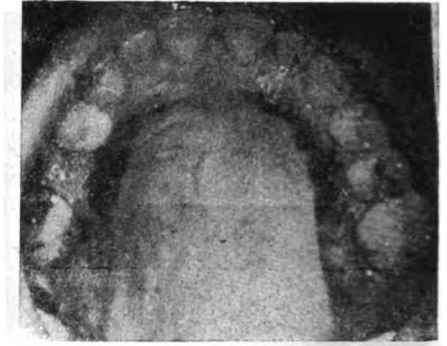
Сл. 5.

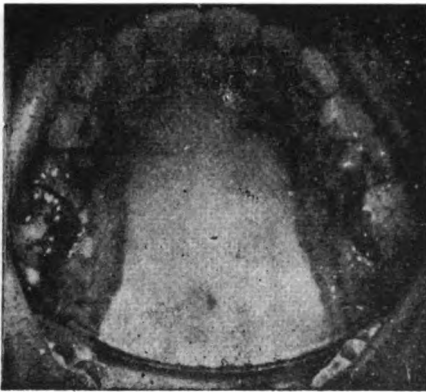
Сл. 6.

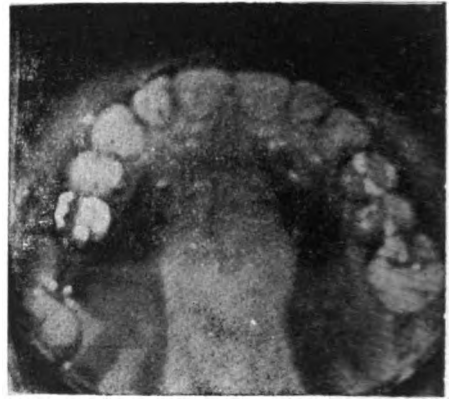
Сл. 7.

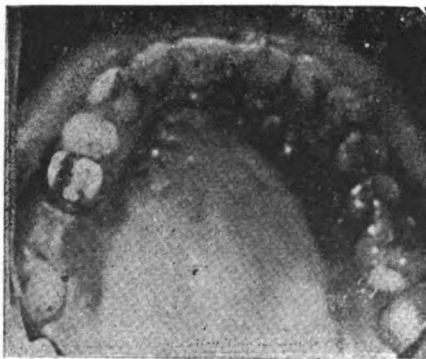
Сл. 8.

Сл. 9.

Сл. 10.

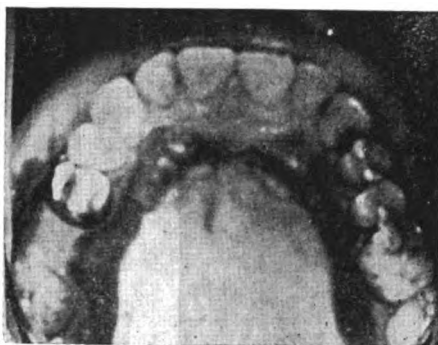
Сл. 11

Сл. 12.

Сл. 13.

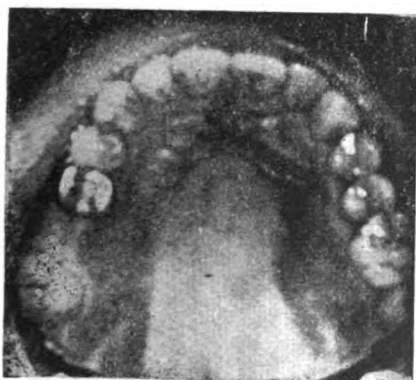
Сл. 14.

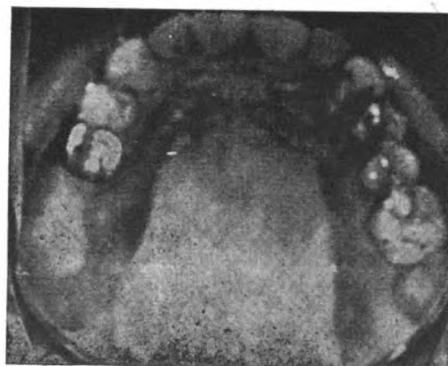
Сл. 15.

Сл. 16.

Сл. 17.

Сл. 18.

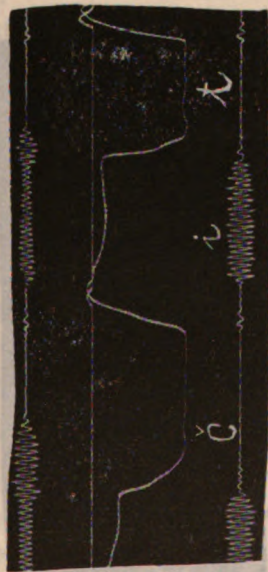
Ст. 24.

Ст. 25.

Ст. 26.

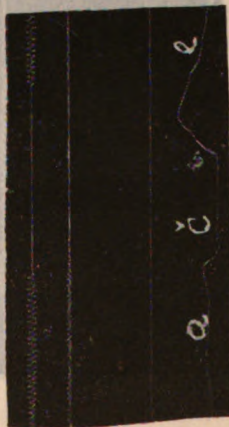
Ст. 27.

Ст. 28.

Ст. 29.

Ст. 30.

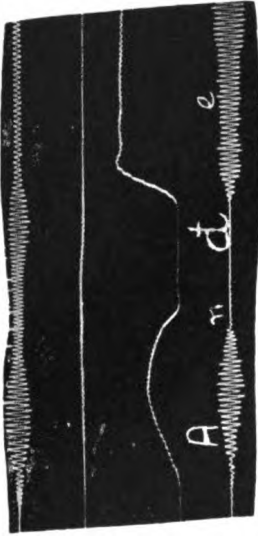
Ст. 31.

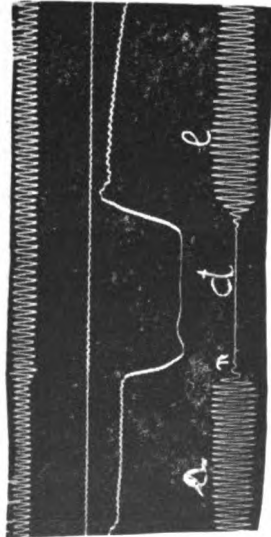
Ст. 32.

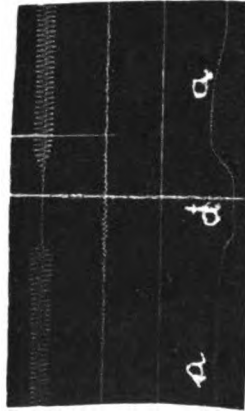
Ст. 33.

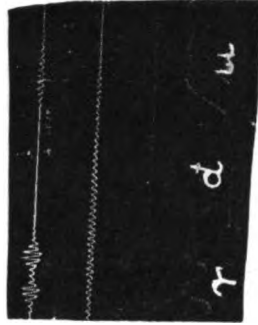
Ст. 34.

Ст. 35.

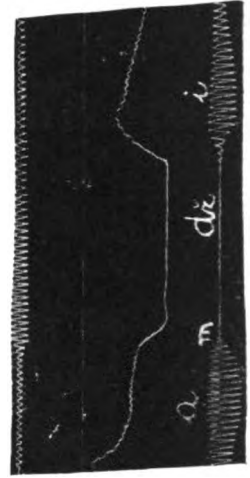
Ст. 36.

Ст. 37.

Ст. 38.

Ст. 39.